

Παρουσίαση περίπτωσης
σακχαρώδους διαβήτη στο περιοδικό
«Ερμής ο Λόγιος» του 1814

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΔΙΔΑΚΤΩΡ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Παρουσίαση περίπτωσης
σακχαρώδους διαβήτη στο περιοδικό
«Ερμής ο Λόγιος» του 1814

ΑΘΗΝΑ 2009

Δημήτριος Καραμπερόπουλος

Διδάκτωρ Ιστορίας της Ιατρικής, Πανεπιστημίου Αθηνών

Μιλτιάδου 3, 145 62 Κηφισιά - Αθήνα

Τηλ.-Φαξ: 210 8011066

e-mail: karamber@otenet.gr

www.karaberopoulos.gr

Δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Παιδιατρική*, τόμ. 66, τεύχ. 3, 2003,
σελ. 232-235.

Παρουσίαση περίπτωσης σακχαρώδους διαβήτη στο περιοδικό «Ερμής ο Λόγιος» του 1814

Περίληψη: Παρουσιάζεται περίπτωση σακχαρώδους διαβήτη από τον ιατρό Ιωάννη Ασάνη (1790-1850) στο περιοδικό «Ερμής ο Λόγιος» (Βιέννη 1814, σελ. 117-123). Περιγράφεται η κατάσταση νέου ηλικίας 14 ετών και καταγράφονται οι σύγχρονες γνώσεις για τη νόσο. Ως θεραπεία προτείνεται λευκωματούχος δίαιτα και χορήγηση φωσφόρου, μία νέα πρόταση θεραπευτικής αγωγής. Στο άρθρο εισάγεται στην ελληνική ιατρική ορολογία ο όρος «σακχαρώδης διαβήτης».

Λέξεις κλειδιά: σακχαρώδης διαβήτης, Νεοελληνικός Διαφωτισμός, φωσφόρος.

A case of diabetes mellitus presented in the journal «Ερμής ο Λόγιος», 1814

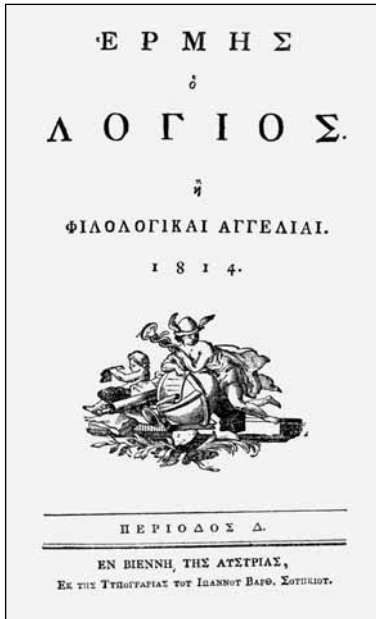
Abstract: A case of diabetes mellitus was presented by doctor John Assanis (1790-1850) in the journal «Ερμής ο Λόγιος» (Wien 1814, p. 117-123). The condition of a fourteen year-old adolescent is described and updated information for the disease is recorded. A new proposal for treatment is recommended, consisting of a protein diet and phosphorus as medication. In the article the term «diabetes mellitus» is introduced into the Greek medical terminology.

Key words: diabetes mellitus, Neohellenic Enlightenment, phosphorus.

Παρουσιάζεται περίπτωση σακχαρώδους διαβήτη, που δημοσιεύθηκε το 1814 στο αξιόλογο προεπαναστατικό περιοδικό «Ερμής ο Λόγιος». Το περιοδικό αυτό, εκτός των άλλων άρθρων, περιελάμβανε και ιατρικά θέματα,

διότι δεν κυκλοφορούσαν, κατά την επισήμανση του εκδότη του, ελληνικά ιατρικά περιοδικά, όπως συνέβαινε στις ευρωπαϊκές γλώσσες (1).

Συγγραφέας του συγκεκριμένου άρθρου ήταν ο εκ Κεφαλληνίας καταγόμενος ιατρός Ιωάννης Ασάνης (2) (1790-1850), ο οποίος σπούδασε Ιατρική και Μαθηματικά στην Πάδοβα, τη Βιέννη και το Παρίσι και είχε δημοσιεύσει επίσης στο περιοδικό «Ερμής ο Λόγιος» (3) άρθρο με τίτλο «Απάντησις εις την περί του Βρονιακού συστήματος ερώτησιν», το οποίο αναφερόταν στο θεραπευτικό σύστημα του Άγγλου ιατρού John Brown (1735-1788). Επίσης, είχε μεταφράσει από την ιταλική γλώσσα το βιβλίο για τους περιοδικούς πυρετούς, όπως ονομαζόταν τότε η ελονοσία, με τίτλο: «Περί του αρμοδιωτέρου τρόπου εις το να εμποδιζονται αι υποστροφαι των περιοδικών πυρετών αφού ήδη κοπώσι με την κίναν διατριβή Πέτρου Ρουβίνου. Μεταφρασθείσα εκ του Ιταλικού υπό Ιωάννη Ασάνη. Εν Κωνσταντινουπόλει, εκ της Τυπογραφίας Κ. Α. Κολονέλλου, 1841». Επιπλέον, ο ιατρός Νικόλαος Πίκκολος (1792-1865), καθηγητής στην Ιόνιο Ακαδημία, αφιέρωσε στον Ιωάννη Ασάνη το βιβλίο που μετέφρασε και εξέδωσε στην Κέρκυρα το 1824 «Ρενάτου Καρτεσίου, Λόγος περί μεθόδου του οδηγείν καλώς τον νούν και ζητείν την αλήθειαν εις τας επιστήμας».

Ο Ιωάννης Ασάνης ασκούσε την ιατρική στο Ιάσιο της Μολδαβίας και έστειλε στον Άνθιμο Γαζή, εκδότη του προεπαναστατικού περιοδικού «Ερμής ο Λόγιος», το άρθρο σχετικά με την περίπτωση του σακχαρώδους διαβήτη σε νέο ηλικίας 14 ετών και τις νέες θεραπευτικές του προσπάθειες (4).

Στο πρώτο μέρος του άρθρου, ο Ιωάννης Ασάνης παραθέτει τις σύγχρονες γνώσεις για τον σακχαρώδη διαβήτη, δίδοντας μάλιστα και τον ορισμό του: «Διαβήτης λέγεται παρά των νοσολόγων η υπερβολική έκρυσις ούρου, μετά δίψης ασβέστου, ορξέως άπληστου, και μαρασμού». Σημειώνει ότι το 1778 ανακαλύφθηκε από τον «Κανλέι» (William

Cullen, 1710-1790) στα ούρα των διαβητικών «η εμπεριεχόμενη σάκχαρις» και ότι το 1803 η «εντελεοτέρα ανάλυσις του ούρους των διαβητικών» έδειξε πως «δεν υπάρχει ουρία μήτε ουρικών οξύ». Ακόμη, αναφέρει ότι «οι κύριοι Τενάρ και Δουπουϊτρέν έκαμαν νέας συζητήσεις και εξετάσεις εις τον σακχαρώδη διαβήτην» (5) και για τα αποτελέσματα της «ζωτικής διαίτης», δηλ. ζωικής, όπως αποκαλείται η λευκωματούχος. Επισημαίνεται ότι ο όρος «σακχαρώδης διαβήτης» καταγράφεται για πρώτη φορά στην ελληνική ιατρική ορολογία πιθανόν εκείνη την εποχή (1814).

Ο Ασάνης σημειώνει ότι «όταν οι διαβητικοί τρώγωσι μόνον ζωτικά (ζωικά) φαγητά, το ούρος αυτών εντός ολίγον μεταλλάττει την εαυτού φύσιν». Σχετικά με την αιτία του σακχαρώδους διαβήτη, αναφέρει την υπόθεση του Εράσμου Δαρβίνου (Erasmus Darwin, 1731-1802), πατέρα του γνωστού φυσιολόγου της εξελίξεως των ειδών Καρόλου Δαρβίνου, σύμφωνα με την οποία ο σακχαρώδης διαβήτης οφείλεται στην «οπισθόδρομον κίνησιν των χυλοφόρων αγγείων». Ωστόσο, ο Ασάνης διατυπώνει και τη δική του άποψη σημειώνοντας σχετικά ότι «εις εμέ όμως φαίνεται ευστοχώτερον το να υποθεθεί η ατονία και τέλος η εντελής παραλυσία των χυλοφόρων αγγείων, ενώ τα λυμφατικά του ουρικού συστήματος αγγεία αυξάνουσιν την ενέργειαν αυτών» (6). Ο όρος «χυλοφόρα» αγγεία είναι για τα μεσεντερικά λεμφαγγεία, εξ ου και ο όρος «χυλοφόρος δεξαμενή» που παρέμεινε.

Ακόμη, αναφέρει ότι φάρμακο σε αυτή την «παραλυσίαν» των χυλοφόρων αγγείων είναι πλέον ο φωσφόρος, γι' αυτό τονίζει με έμφαση ότι «δέν πρέπει πλέον να απελπιζόμεθα». Και συμπληρώνει ότι «όστις επιθυμεί πλείονας ιδέας της τε περιγραφής και θεραπείας άχρι του νύν ματαίως ενεργούμενης, ας αναγνώσει τον Πέτρο Φράνκ και τας μονογραφίας». Ας σημειωθεί ότι ο «Πέτρος Φράνκ» (Peter Frank, 1745-1821), εκτός των άλλων, όρισε το 1794 τον άποιο διαβήτη και έγραψε μία πολύτομη πραγματεία στη θεραπευτική «De curandis hominum morbis epitome», που άρχισε να εκδίδεται το 1792 και συνεχίστηκε μέχρι το 1821 (7). Είναι πιθανό ο Ασάνης να εννοεί αυτή με τον όρο «μονογραφία». Σημειώνουμε ότι στο βιβλίο του Fourcroy AF, που μετέφρασε ο Θεοδόσιος Ηλιάδης, μνημονεύονται οι παρατηρήσεις του Peter Frank για τη γλυκιά γεύση των ούρων των διαβητικών (8). Σύμφωνα με τον Νικ. Κωστή, ο φωσφόρος από το 1751 άρχισε να χρησιμοποιείται εσωτερικώς ως φάρμακο σε διάφορες παθήσεις (9).

Ο Αναστάσιος Γεωργιάδης αναφέρει ότι ο διαβήτης ονομάζεται κατά τον Αλέξανδρον Τραλλιανόν «διάρροια εις ούρα, και πάθος δίψακον και ύδερρος εις αμίδα» (10). Μάλιστα, ο τελευταίος όρος «ύδερρος εις αμίδα» μνημονεύεται και από τον Θωμά Μανδακάση το 1757 (11).

Πρώτη περιγραφή της νοσολογικής οντότητας του σακχαρώδους διαβήτη έχει γίνει από τον ιατρό Αρεταίο, ο οποίος επιπλέον εξηγεί ότι δόθηκε στην πάθηση αυτή ο όρος «διαβήτης» από το ρήμα διαβαίνω (12). Συγκεκριμένα, το κείμενο σε νεοελληνική απόδοση έχει ως ακολούθως: «Όταν η έντονη αυτή αίσθηση (πληρότητας) φθάσει στο άκρο του τραχήλου της κύστεως, οι ασθενείς αμέσως ουρούν. Γι' αυτό τον λόγο ονομάσθηκε διαβήτης η πάθηση, επειδή μοιάζει με διαβήτη, καθ' ότι τα υγρά δεν παραμένουν στο σώμα παρά χρησιμοποιούν το ανθρώπινο σώμα ως διαβάθρη (κλίμακα, σκάλα) μέσω της οποίας εξέρχονται».

Στο δεύτερο μέρος της εργασίας του, ο ιατρός Ασάνης παρουσιάζει το ιατρικό ιστορικό, «την Ιστορία της Ιατρικής επισκέψεως» όπως το αποκαλεί, ενός νέου ηλικίας 14 ετών με σακχαρώδη διαβήτη. Αναφέρει ό,τι είχε προηγηθεί πριν αναλάβει τη θεραπεία του ασθενούς. Σημειώνει ότι τα συμπτώματα του διαβήτη άρχισαν αιφνιδίως πριν από τέσσερις μήνες, το Δεκέμβριο του 1813, με «συνεχείς λειποθυμίας και κώλικας». Για δύο μήνες παρακολουθούνταν από ιατρούς, οι οποίοι του έδιναν «ανθελμιντικά» φάρμακα «επειδή ενόμιζον το πάθος σκολικώδες, πλήν ματαίως καθότι μήτε έλμις ποτέ εφάνη, μήτε ταινία». Και συνεχίζει ο Ασάνης ότι «μετά ταύτα άρχισαν τα του διαβήτου σημεία» και ότι έκανε ανάλυση των ούρων και διαπίστωσε την ύπαρξη της σακχαρουρίας, «η του ούρους ανάλυσις απέδειξε την σάκχαριν άφθονον». Επισημαίνει ότι χρησιμοποιήθηκαν «όλα τα ιατρικά όσα μέχρι τούδε τέχνη υπαγορεύει». Μάλιστα, υπογραμμίζει ότι οι γονείς απευθύνθηκαν και στους ιατρούς της Βιέννης, οι οποίοι δυστυχώς θεώρησαν αθεράπευτη τη νόσο με αποτέλεσμα, όπως γίνεται στις ανιάτες περιπτώσεις που οι γονείς προστρέχουν στους γόητες και στις μαγείες, και στην περίπτωση αυτή «κατά το σύνηθες, η ανίσχυρος Ιατρική παρεχώρησε τη γοητεία. Και ο ταλαίπωρος νέος υπέπεσεν εις τας χείρας των γραϊδίων και της μαγείας αυτών».

Στη συνέχεια, περιγράφει την κατάσταση του νέου και τα ευρήματα από τη φυσική εξέταση, όπου παρατήρησε «ατροφία ολομελής, δέρμα ξηρόν, σκληρόν και ρυτιδώδες εξ ού έπιπτε με την τριβήν αλευρώδης κόνις, η γλώσσα, ο φάρυγξ, όλη η μεμβράνη ξηρότατη, δίψα και πείνα

συνεχής και αδιάκοπος. Το χρώμα υπόλευκον και γλυκύ, ο σφυγμός ταχύς».

Η ποσότητα των ούρων γράφει ότι ήταν 24 λίτρα, τριπλάσια απ' ό,τι έπινε. Η κοιλιά ήταν «φουσκωμένη» με «αδυναμία στα άκρα» και είχε δυσκοιλιότητα και σκληρά κόπρανα «εξέβαινον διά του κλυστηρίου». Προσθέτει ότι συγκλήθηκε ιατρικό συμβούλιο, που το αποκαλεί «Ιατρική συνέλευσις», στο οποίο πρότεινε, στηριζόμενος «στην εικασίαν» ενός φημισμένου ιατρού της Πανύας, να δοκιμασθεί στον ασθενή από του στόματος, «εσωτερικώς», ένα νέο φάρμακο, «ο φωσφόρος» «αναλυόμενος εις τον θεικόν αιθέρα». Η θεραπεία θα συνοδεύεται με σχετική ζωική δίαιτα και θα προσφέρεται ως «καθημερινόν ποτόν το υδρογάλον», διότι όπως σημειώνει «κατά την εμίν εικασίαν η των κενωτικών κατάχρησις να έρριψε τα θρεπτικά αγγεία εις ατονίαν».

Η νέα θεραπευτική αγωγή του νεανικού σακχαρώδους διαβήτη με τον φωσφόρο διήρκεσε 2 και πλέον μήνες (15 Απριλίου 1814 έως 24 Ιουνίου 1814), ενώ παράλληλα συνοδεύταν από τριψίματα του λίπους διά να παρακωλυθεί ο εξωτερικός «εκροφισμός», η άδηλος διαπνοή. Ιδιαίτερα τονίζει ότι συνέστησε τη «γαλακτοτροφία», επειδή ο νεαρός ασθενής είχε αισθανθεί κορεσμό από το κρέας. Σημειώνει ότι με τη συγκεκριμένη θεραπευτική αγωγή ο ασθενής του είχε πάρει βάρος, η ποσότητα των ούρων μειωνόταν, το χρώμα και η οσμή των ούρων ήταν φυσική, «η όρεξις και η δίψα μετριωτάτη. Το δέρμα μαλακόν, λείον. Ενίοτε ίδρωνε εις όλον το σώμα» και ότι είχε «παχύνη τόσον όσον ήτον πρό της νόσου».

Τέλος, περιγράφει την κατάληξη του ασθενή, που συνέβη (τον Ιούλιο του 1814) κατά τη διαμονή του στην εξοχή. Αναφέρει ότι ο νεαρός ασθενής «εσυγχίσθη διά την δίαιτάν του με την μητέρα του, ώστε δεν ήθελε κατ' ουδένα τρόπον να καταπεισθεί να φάγη μήτε να πίνη δύο ολόκληρους ημέρας» και παραβαίνοντας τη δίαιτα που του είχε συστηθεί, παρουσίασε συνεχείς εμετούς και κοιλιακά άλγη. Την τρίτη ημέρα των σοβαρών συμπτωμάτων, όταν προσκλήθηκε ο ιατρός Ασάνης, είχαν αρχίσει ήδη, όπως γράφει, τα σημεία του θανάτου. Ωστόσο, παρατηρεί ότι «το περιεργον είναι ότι εις αυτάς τας τρεις τελευταίας ημέρας το ούρος ήτον εις ελαχίστην ποσότητα, ερυθρόν και με οσμήν βαρείαν αμμωνιακού». Και καταλήγει πως, αν και ήθελε να κάνει νεκροτομή για τη διερεύνηση της περιπτώσεως, την απέφυγε «γνωρίζων την κοινήν δεισιδαιμονίαν και απέχθειαν» του λαού προς τις νεκροτομές.

Σημειώνεται ότι για τη θεραπευτική αντιμετώπιση του σακχαρώδους διαβήτη χρησιμοποιήθηκαν πολλές φαρμακευτικές ουσίες, που καταγράφονται και σε μεταγενέστερα βιβλία, όπως για παράδειγμα από τον Διονύσιο Πύρρο (13), ο οποίος επιπλέον παραθέτει και σχετικό Αφορισμό του Ιπποκράτους (τιμήμα 4ον, 83) «Γινώμενον πολύ ούρος την νύκτα, δηλοί μικράν την υποχώρησιν», που αντιστοιχεί στο αρχαίο κείμενο «Ούρησις νύκτωρ πολλή γινομένη, σμικρὴν την υποχώρησιν σημαίνει» και πιθανόν να αναφέρεται στον σακχαρώδη διαβήτη. Ομοίως, ο Λ. Δ. Χρήστοβιτς στα «Νέα φάρμακα» για τον διαβήτη αναγράφει τα ακόλουθα: «ιωδοφόρμιον, πεψίνη, πεπτόναι, νάτριον σπειραϊκόν, ναρδικός ψευδάργυρος, οξύ γαλακτικόν, θειώδες ασβέστιον» (14).

Συμπερασματικά, στο κείμενο του ιατρού Ιωάννη Ασάνη καταχωρίζεται η συμπτωματολογία του σακχαρώδους διαβήτη σε νέο ηλικίας 14 ετών, η διαιτητική αγωγή με λευκωματούχο τροφή και μία προσπάθεια θεραπευτικής δοκιμής ενός νέου φαρμάκου, τον «φωσφόρον, αλεξιφάρμακον της φρικώδους και ανιάτου σχεδόν νόσου, του διαβήτου».

Ακόμη, πρέπει να τονιστεί ότι στο περιοδικό «Ερμής ο Λόγιος» καταγράφονται σύγχρονες επιστημονικές ιατρικές πληροφορίες για την ενημέρωση των αναγνωστών του, σε μία περίοδο που δεν κυκλοφορούσε ειδικό ελληνικό ιατρικό περιοδικό.

Τέλος, σε αυτή την εργασία του ιατρού Ιωάννη Ασάνη αναγράφονται, ίσως για πρώτη φορά στο νεοελληνικό λεξιλόγιο, οι όροι «σακχαρώδης διαβήτη», «διαβητικός» και «μονογραφία», οι οποίοι, ωστόσο, αποδίδονται μέχρι τώρα σε μεταγενέστερα βιβλία (15).

Βιβλιογραφία και Σημειώσεις

1. *Ερμής ο Λόγιος*. Εν Βιέννη, εκ της τυπογραφίας του Ιω. Βαρθολ. Τζβεκίου, 1817, επανατύπωση Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού Ιστορικού Αρχείου, Αθήνα 1969, σελ. 578: «... επειδή ακόμη δεν εφθάσαμεν εις τον βαθμόν εκείνον της παιδείας, καθ' όν εμπορούμεν να έχωμεν εκάστης επιστήμης ιδίαν εφημερίδαν, ως έχουσι τα σοφά της δυτικής Ευρώπης έθνη, αναγκαζόμεθα να εκδίδωμεν δια του Λ. [ογίου] Ε. [ρμού] παν ό, τι ήθελε φέρει ωφέλειαν εις το γένος...».
2. Τσιτσέλης Η. *Κεφαλληνιακά σύμμικτα*. Τόμος Α': Αθήνα; 1904, σελ. 33-34.

3. *Ερμής ο Λόγιος*. Βιέννη 1811, σελ. 91-95, 111-118. Ενδιαφέρον έχει να τονιστεί ότι στο άρθρο αυτό καταγράφεται ο όρος «διεγερσιμότης» και εισάγεται στην ελληνική ορολογία. Βλ. Στεφ. Κουμανούδης. *Συναγωγή νέων λέξεων*. Αθήνα; 1900. Ανατύπωση Ερμής, Αθήνα 1980, σελ. 288.
4. *Ερμής ο Λόγιος*. Βιέννη 1814, σελ. 117-123.
5. Ο Thenar Luis (1777-1857) ήταν Γάλλος χημικός και φαρμακοποιός και ο Dupuytren Guillaume (1777-1835) διάσημος Γάλλος χειρουργός, που μεταξύ άλλων αναφέρεται ως ο πρώτος που θεράπευσε ανεύρωσμα και είναι γνωστός και από το κάταγμα Ντυπουιτρέν, που περιέγραψε το 1812. Βλ. Εμμανουήλ Ε., *Ιστορία της Φαρμακευτικής*. Αθήναι; 1948, σελ. 415, και Garrison F., *An Introduction to the History of Medicine*. 4th edition. Reprinted. Philadelphia and London: W. B. Saunders Company 1961, σελ. 486-490. Σημειώνουμε, ωστόσο, ότι ο W. Cullen ήταν εκείνος που πρώτος πρόσθεσε το επίθετο «mellitus» στην πάθηση του διαβήτη. Βλ. Papaspyros NS, *The history of diabetes mellitus*. Foreword by Lawrence RD, London 1952, σελ. 15.
6. Με τον όρο «ουρικών σύστημα» αποδίδεται ο όρος «ουροποιητικόν σύστημα», που εισήχθη στην ελληνική ιατρική ορολογία από τον Αναστάσιο Γεωργιάδη. *Αντιπανάκεια*. Εν Βιέννη 1810, σελ. 110.
7. Garrison F., *An Introduction to the History of Medicine*. 4th edition. Reprinted. Philadelphia and London: W. B. Saunders Company 1961, σελ. 321-322. Morton LT, Moore RJ., *A Chronology of Medicine and related sciences*. Asgate, Aldershot England 1997, σελ. 122.
8. Fourcroy AF., *Χημική φιλοσοφία*, Μετάφραση Θεοδοσίου Ηλιάδη, Βιέννη 1802, σελ. 159. Το βιβλίο αυτό αποτελεί το πρώτο βιβλίο Χημείας στην ελληνική γλώσσα, στο οποίο καταχωρίζονται και ιατρικές γνώσεις.
9. Κωστής Ν., *Εγχειρίδιον Φαρμακολογίας*. Εν Αθήναις, εκ της τυπογραφίας Ι. Αγγελοπούλου 1855, σελ. 774.
10. Γεωργιάδης Α., *Αντιπανάκεια*. Εν Βιέννη 1810, σελ. 172.
11. Μανδακάσης Θ., *Όμοια των ελλειπόντων ομοίων ιάματα*. Λειψία 1757. Καραμπερόπουλος Δ., *Η μεταφορά της επιστημονική ιατρικής γνώσης μέσω των εντύπων ελληνικών βιβλίων κατά την εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού (1745-1821)*. Αθήνα 1996, σελ. 37, 231.

12. Αρεταίος, *Περί αιτίων και σημείων χρονίων παθών*, Βιβλίων Β΄, κεφ. 2, «Περί διαβητέω». Η απόδοση στη νεοελληνική είναι από τη σειρά των εκδόσεων «Οι Έλληνες», αρ. 393. Αθήνα, εκδόσεις Κάκτος 1997, σελ. 205.
13. Διονύσιος Πύρρος ο Θετταλός. *Ιατρικόν εγκόλπιον*. Τόμος 1. Εν Ναυπλίω 1831, σελ. 56-57.
14. Χρήστοβιτς ΛΔ., *Τα νέα φάρμακα ή επιτομή των κυριωτέρων εκ των νεωστί αναφανέντων νέων θεραπευτικών έργων μετά των συνταγών*. Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Γ. Σ. Σταυρίδου; 1888, σελ. 145, 224, 225, 277.
15. Κουμανούδης Σ., *Συναγωγή νέων λέξεων*. Αθήνα 1900, Β΄ έκδ. Αθήνα 1980.